

יחידים בדורם

בחלוף הפוליטיקה הזמנית מתגלה כי הגותו של ז'בוטינסקי, מייסד המחנה השמרני בישראל, אינה כה שונה מזו של יריבו האידיאולוגי ישעיה ברלין

"...ברור שהיה מבריק, מוכשר להפליא, יחיד בדורו ובאופן כללי ראוי להנצחה בשלל דרכים".

ישעיה ברלין דן בזאב ז'בוטינסקי במכתב לדוד ויטל, 27 בספטמבר 1989'

יגאל ליברנט

למן הרגע שבו הניף אדמונד ברק את נס האידיאולוגיה השמרנית לא פסק הוויכוח על הגדרתה. מאז ועד לימינו-אנו מתפלג המחנה השמרני לערב-רב של זרמים ותת-זרמים השוטפים את מפת הנטיות הפוליטיות מימין קיצוני ועד שמאל קיצוני לא-פחות: החל במלוכנים ומסורתנים הקוראים לשוב אל מין תור זהב ימי-ביניים מדומיין; עבור

דרך ליברלים קלאסים יותר או פחות; וכלה בקומוניסטים למיניהם, המתיימרים לשלב עקרונות אריסטוטליים ומרקסיסטיים בכפיפה מסחררת אחת. רבים וטובים ביקשו לנסח הגדרה ברורה וממצה שתציג את עקרונות השמרנות באורח סדור, אולם עלינו להודות בעובדה שהמילה האחרונה בפולמוס מפואר זה רחוקה עדיין מלהיאמר.

הגדרת השמרנות בישראל קשה כפליים, משום שגם מי שנחשבים מבחינה היסטורית לשמרנים ציונים, דהיינו הרוויזיוניסטים, לא ממש הציגו את סימני ההיכר המובהקים הבודדים של השמרנות: להט דתי יוקד, קידוש מסורת אבות, דבקות בסטטוס-קוו וכיוצא באלו. למעשה, ז'בוטינסקי הגה את תנועתו כזרם מהפכני, גמיש ונוקשה בעת ובעונה אחת, שהכיל השקפות רבות – חלקן אף סותרות.

מבחינת יסודות מחשבתו הפוליטית, ז'בוטינסקי היה חסיד של הליברליזם הקלאסי שאותו אימץ בימי שהותו ברומא כסטודנט למשפטים. ב'סיפור ימיי' היטיב ז'בוטינסקי לתאר את האווירה הכללית שמשלה בכיפה באיטליה בסוף המאה ה-19:

אם יש לי מולדת רוחנית, הריהי איטליה יותר מאשר רוסיה. לא היתה ברומה כל 'מושבה רוסית'; מיום בואי שמה נטמעתי בצבור הנוער האיטלקי, ואת חייו חייתי עד יום עזבי את איטליה. כל יחסי לבעיות הלאום, המדינה והחברה נתגבש בשנים ההן תחת השפעה איטלקית... לז' נדרשתי למצוא מלה המתארת במלואו את היסוד המשותף לכל זרמי המחשבה המדינית המתחרים שם בקרב הציבור, הייתי בוחר באותו המונח הנושן, שגם אז כבר היה ללעג בכל הפיות, ועתה הריהו לזרא ו'טרפה' ממש בעיני הנוער האיטלקי וגם העולמי: 'ליבראליזם'. מושג רחב, מעורפל הודות לעצם

יגאל ליברנט הוא דוקטורנט בפקולטה להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב.

רחבו: חלום של סדר וצדק בלי אונס, חזון כלל-אנושי הרקום מרחמים, סבלנות, אמן בטיבו וישרו היסודי של בן-אדם.²

אם כן, השמרן המשפיע ביותר בכל תולדות המחשבה המדינית בישראל אינו אלא הליברל הקלאסי זאב ז'בוטינסקי – שמשנתו כוללת הטפה אינדיבידואליסטית יוקדת ותמיכה במדינת רווחה מוגבלת. למזלנו, כפי שציינתי בפתח המאמר, רוחבו של המושג 'שמרנות' והערפל האופף אותו אינם מדירים מתוכו את הליברליזם, שאף הוא כלשון ז'בוטינסקי "מושג רחב, מעורפל הודות לעצם רוחבו". אכן, נכסי צאן ברזל רבים של הליברליזם – בייחוד קידוש האוטונומיה של היחיד ורתיעה חריפה מפתרונות פוליטיים רדיקליים לסוגיות חברתיות בוערות – בהחלט מצויים כיום בקטגוריה ההגותית המוגדרת 'שמרנית'.

כיצד אפוא קרה שבתודעה הישראלית עמדותיהם של שניים מן ההוגים היהודים-ציונים-ליברלים החשובים של המאה העשרים, זאב ז'בוטינסקי וישעיה ברלין, נתפסות כה רחוקות וכה קוטביות?

ברלין, אחד ההוגים הליברלים הבולטים של המאה העשרים, היה יקיר הממסד ששלט בישראל עד למהפך 77': ארכיונו גדוש מכתבים אישיים מצמרת מפא"י ומאנשי רוח שנתפסו אז כהיום כפניו של השמאל הישראלי; והכול זוכרים כיצד סירב ללחוץ את ידו המושטת של בגין במהלך פגישתם במלון המלך דוד ביוני 1977.

על מעמדו של ז'בוטינסקי כאביו הרוחני של הימין הישראלי אין צורך להרחיב. אף שבעת האחרונה נשמעים יותר ויותר קולות משמאל המבקשים להדגיש את ההבדלים בין משנתו הפוליטית-החברתית לבין המדיניות שמוביל הימין כיום, ברור כי ממשיכו הרשמי של ז'בוטינסקי הוא הימין הישראלי בתצורתו הנוכחית. לשם כך די אם ניזכר כמה שטנה הופנתה כלפי דמותו של ז'בוטינסקי ופועלו בימי חייו על ידי מחנה השמאל (עד שכונה על ידי בן-גוריון "ולדימיר היטלר") וכי במשך זמן רב אחרי מותו – 14 שנים ארוכות – סירבו בן-גוריון וממשלתו להעלות ארצה את עצמותיו.

ראוי לציין שברלין עצמו, חרף היכרותו הבלתי-אמצעית עם ז'בוטינסקי (בשנות השלושים הוא האזין בהערצה לנאומיו, החליף עימו מכתבים ואף פגש אותו בשתי הזדמנויות לכל הפחות), הושפע ברבות השנים מדעת חוג מכריו משמאל בכל הנוגע לדעותיו של ז'בוטינסקי והגותו. ברלין סבור היה באמת ובתמים כי ז'בוטינסקי ייצג קו מדיני בלתי-מתפשר, אגרסיבי ואף אלים, וכי הוא "הסתדר היטב עם מוסוליני" ותמך בגירוש הערבים מן הארץ.³ למעשה, די בהצצה מרפרפת בכתבי ז'בוטינסקי על-מנת להיווכח כי לא היה ולא נברא וכי ז'בוטינסקי נרתע באופן קיצוני ממשטרים טוטליטריים ומ"פתרון הטרנסספר". כיצד אירע השינוי? אפשר אולי לנחש שברלין, שבשנות השלושים התרשם לחיוב מז'בוטינסקי ומכישורו כנואם⁴ בדורו, אימץ את הרתיעה ממנו בעקבות חיים וייצמן שעימו קשר קשרי ידידות אמיצים בשנות מלחמת העולם השנייה ואף הפך לעוזרו הלא-רשמי וחסידו.

לאמיתו של דבר, המשותף בין שני ההוגים הליברלים הציונים הללו, בין ז'בוטינסקי לבין ברלין, עולה לאין שיעור על המפריד; לראיה אבקש להדגים את היחס של שניהם כלפי הפלורליזם התרבותי. ידוע היטב שמפעל חייו ההגותי של ברלין התמקד בשלילת מה שהוא

הגדיר כ"תפיסה המרכזית" של ההגות המערבית לדורותיה: אחדותה של האמת וריבוי הטעויות, הסילופים והשקרים ("לכל שאלה אמיתית יש תשובה אמיתית אחד ויחידה").⁵ תפיסה זו, טען ברלין, מלווה באמונה רווחת בכך שהתשובות 'האמיתיות' אינן יכולות לסתור זו את זו. ברלין סבר שתפיסה זו יעילה למדי במדעי הטבע, אולם בעת שמעתיקים אותה אל מדעי האדם ומנסים להסביר באמצעותה את טבעו, שאיפותיו ופעולותיו, נוצרת סכנה אמיתית הכרוכה בהפשטות הגותיות קיצוניות וברדיפה מעשית אחר אוטופיות רדיקליות.

ברלין כינה את דפוסי החשיבה הללו 'מוניזם' ויצא מגדרו בניסיון להוכיח שאפילו לאידיאלים האנושיים הבסיסיים ביותר יש טבע סורר וסותר: החירות מתנגשת עם השוויון; מידת הצדק קמה נגד מידת הרחמים; הספונטניות באה על חשבון התכנון וכך הלאה. לתחלואי המוסכנים של המוניזם הציע ברלין חיסון בצורת פלורליזם תרבותי: סובלנות כלפי ריבוי ההשקפות ודחייה של חזון אחרית הימים שבו נזכה בכל האמת וניפטר אחת ולתמיד מכל הקונפליקטים המייסרים אותנו מקדמת דנא.

גם בהגותו של ז'בוטינסקי מופיע ה'מוניזם' הגם שבהקשר אחר לגמרי ובסימן הפוך: זהו ה'חד-נס', הדרישה מנאמני התנועה הרוויזיוניסטית להתרכז בכינון המדינה היהודית הריבונית בארץ ישראל ולונוח עד להשלמת יעד זה שאיפות ומטרות אחרות חשובות פחות. המוניזם של ז'בוטינסקי כלל לא בא על חשבון אמונותיו הליברליות, וב'סיפור ימי' הוא נותן הסבר ממצה לשילוב בין עקרון האינדיבידואליות לבין רעיון שירות האומה בידי האינדיבידואל – שירות הנעשה בהתנדבות ולעולם לא בכפייה. ז'בוטינסקי הדגיש תמיד ש"כל יחיד הוא מלך" וכי החברה האנושית נוצרה במטרה לשרת את היחיד ולא להפך. מיותר לציין שהשימוש של שני ההוגים באותו מושג שונה לחלוטין, אולם לענייננו חשובה דבקונו הלוהטת של ז'בוטינסקי באותו פלורליזם תרבותי הקרוב כל כך לליבו של ברלין ודחייתו את החזון הטוטליטרי שלמאבק בו הקדיש ברלין את מפעל חייו ההגותי.

לטעמי, אחד הביטויים הנאים להשקפתו של ז'בוטינסקי בעניין זה מצוי במאמרו 'מרד הזקנים' (1937), שבו הוא דן בהבדל החריף שבין רוח הזמן הליברלית והפלורליסטית, שאפיינה את המאה ה-19, לבין המשטור והמשמוע המדיני שאפיין את השליש הראשון של המאה ה-20. ז'בוטינסקי ראה את עצמו כמי שאישיותו התעצבה ברוח המאה ה-19 ומיקם במרכז המאמר דיכוטומיה בין שני קטבים המבקשים להגדיר את "העיקר בחיים": "המשחק" המייצג את כל השאיפות האנושיות שמעבר ליום-יום, או "עבודת הפרך", מאבק ההישרדות הבסיסי:

...לא רק הפירמידות, האקרופוליס, הטרגדיה היוונית, מסעות-הצלב, הריפורמציה ותנועת-התחיה... גם המהפכות הגדולות כולן, מסעיו של קולומבוס, ביטול העבדות באמריקה, שחרור העבדים ברוסיה: בכל אלה היה קב אחד של צורך, ועמו תשעה קבים של משחק חופשי...

"המשחק" של ז'בוטינסקי דומה להפליא לפלורליזם הברליני: זהו אותו עושר, מגוון, ריבוי המטרות, השאיפות והערכים האנושיים שיש לכבדם, לטפחם או לכל הפחות להתייחס אליהם בסובלנות – היות ש"המשחק" מייצג את כל הנאצל והנשגב שבמצב האנושי.

המאה ה-19, על כל גווני הקשת הפוליטית שלה (ובכללם אלה המרכזיסטיים

והסוציאליסטיים) ייצגה לטענת ז'בוטינסקי את הרוח החופשית שביקשה לשחרר את האדם מכבליו, לשם השגת שלל המותרות התרבותיות, וקידשה את ריבוי השאיפות והמטרות האנושיות. המשטור המדיני והשאיפה לאחדות מחשבתית שאפיינו את הזמן שבו כתב ז'בוטינסקי את מאמרו היו מנוגדים לחלוטין, לטענתו, לאידיאל המשילות המצומצמת של המאה הקודמת:

מכאן אותה הערצת החופש המדיני, שהיא אופיינית למאה התשע-עשרה: ...תנו כבוד ומקום למשחק, פנו דרך למשחקים; יש לנתק את המוסרות, יש להסית את הנפחדים, ללבות את האש בלבבות שנצטננו, כדי שכל חשק של האדם ימצא לו בקעה להתגדר בה על-פי דרכו... את ה'משמעת' נכונה היתה המאה התשע-עשרה לקבל ולהוקיר רק לצרכים מיוחדים, ברגעים יוצאים מכלל, בשעת חירום... משמעת בצורת אוירה של ההווי הציבורי והממלכתי, אוירה תמידית וחודרת לכל, זו שכיום דורשים בשבחה בכל מקום – אפילו בחלום-בלהות לא היו בני המאה התשע-עשרה יכולים לצייר לעצמם דבר כזה.

בהמשך המאמר מסביר ז'בוטינסקי שהטוטליטריזם המודרני וההדבקה-רבתי ב"מחלה ממארת" כהגדרתו של פולחן המנהיגים אינם התרחשות אקראית ועוברת אלא גרסאות איומות של הניסיון הנצחי "לעקור את הרעב והמחסור, ויהי מה" – ניסיון שהסדר הדמוקרטי-ליברלי כשל בו לכאורה. אולם ז'בוטינסקי מתייבב בנחישות לצד הסדר הזה; הוא אומנם מודה בכנות כי זהו אינו סדר מושלם בשום צורה, אולם לדעתו בו – ורק בו – טמון הפוטנציאל הן למציאת כלים ראויים ל"עקירת המחסור", הן לשמירה על החירות האנושית והחופש לבחור.

הנה כי כן שני ההוגים היהודים שביטאו לכאורה השקפות כה שונות חלקו לאמיתו של דבר הנחות יסוד עקרוניות משותפות. בסופו של יום קיוו שניהם לאותה תוצאה סופית של המפעל הציוני: מדינה יהודית ריבונית ודמוקרטית בארץ ישראל שתושחת על עקרונות ליברליים אגב פשרה מתקבלת על הדעת עם בני הארץ הערבים. לנו לא נותר אלא לקוות שיום יבוא וחזונום אכן יתממש באורח שהיה מסב נחת לשניהם.

-
1. זאב ז'בוטינסקי "סיפור ימי". טקסט מקוון באתר "פרויקט בן יהודה": https://benyehuda.org/zhabotinsky/sipur_yamay.html
 2. בהתאמה: מתוך מכתביו של ברלין למקס פרוץ (7/4/1983) ולוורה וייצמן (22/9/1966). ארכיון ישעיה ברלין בספריית בודליאן שבאוניברסיטת אוקספורד.
 3. ברלין מציין את רשמיו מנאומו של ז'בוטינסקי במכתב שלו לבעלה של דודתו, יצחק סמונוב (25/12/1934). המכתב מצוי בארכיון ברלין בספריית בודליאן שבאוקספורד.
 4. טענות אלה עוברות כחוט השני במרבית מאמריו התיאורטיים של ברלין, לרבות "שני מושגים של חירות" המפורסם, אולם זוכות להסבר המפורט מכל דווקא במאמר על תפישת הפרט בהגות היוונית הקלאסית:
 5. Isaiah Berlin "The Birth of Greek Individualism", in Liberty Henry Hardy ed. Oxford University Press: 2002. P. 290.
 6. בתוך: זאב ז'בוטינסקי, אומה וחברה, ערי ז'בוטינסקי - הוצאת ספרים, ירושלים: תש"י.